

DOI: <https://doi.org/10.61491/yk.15.2023.8040>

**იმერიზმები
ზურაბ კუხიანიძის პოეზიაში**

Imerisms in Zurab Kukhianidze's Poetry

ვაჟა დანელია

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი
საქართველო, თბილისი

Vaja Danelia

Georgian Technical University
Georgia, Tbilisi

აბსტრაქტი

მსოფლიოს ნებისმიერი ქვეყნის მწერლები თავიანთ ნაწარმოებებში აქტიურად იყენებენ ხალხის სალაროდან შეთვისებულ ლექსიკურ მარაგს, აცოცხლებენ მივიწყებულ სიტყვებს, ქმნიან საავტორო ნეოლოგიზმებს, რითაც ამდიდრებენ სალიტერატურო ენას. ამ სიტყვების გამოყენებით ძლიერდება ექსპრესია, ემოციურობა. ასეა საქართველოშიც.

ამ მხრივ საინტერესო შემოქმედი გახლავთ ქუთაისელი ზურაბ კუხიანიძე, რომლის პოეტური ენა თანაბრად ხიბლავს სხვადასხვა თაობისა თუ გემოვნების მკითხველს, ამიტომ ის მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს.

ნაშრომის მიზანია, შეძლებისდაგვარად გაარკვიოს, ზურაბ კუხიანიძის პოეტურ სამყაროში რა როლს თამაშობს და რა მიზნით არის გამოყენებული დიალექტიზმები, კერძოდ, იმერიზმები, რომელთა მეშვეობითაც, ზოგადად, ბუნებრივი ელფერი ეძლევა თხრობას, იქმნება არა მხოლოდ მშობლიური კუთხის ეთნოკოლორიტი და წარმოჩინდება ადგილობრივი რეალიები, რაც უდიდეს მხატვრულ ეფექტს იძლევა და ესთეტიკურ სიამოვნებას ანიჭებს მკითხველს, არამედ აშკარავდება მწერლის ჩანაფიქრი და განცდები. როგორც პოეტი ოთარ მამფორია შენიშნავს: „ლექსებს სულის საგზალივით დაატარებს და მათს დაცვარულ სტრიქონებში ქართული მიწის ფეთქვა მესმის“.

ზურაბ კუხიანიძის ლექსებში ჩანაფიქრის უფრო ნათლად წარმოსაჩენად მნიშვნელოვანი ფუნქცია სწორედ კუთხურ მეტყველებას

ეკისრება, უმთავრესად – იმერიზმებს, და ეს არც არის გასაკვირი, რადგან მწერლის პოეზია ნასაზრდოებია იმ მიწის სიყვარულით, სადაც ის დაიბადა და გაიზარდა. ეს იმერეთია. როგორც თავად აღნიშნავს, იმერელ გლეხთან საუბრისას, „იმე, ერთია!... მაინც რომელი? იმერეთია“. ამიტომაც მის შემოქმედებაში იმერიზმები ბუნებრივი მოვლენაა – ამ კუთხის დიალექტისთვის „კარის გაღებით“ ლექსიკური მრავალფეროვნებაა უზრუნველყოფილი.

საკვანძო სიტყვები: ზურაბ კუხიანიძის შემოქმედება, იმერიზმები, დიალექტური ლექსიკა.

ABSTRACT

In literature worldwide, authors often draw from the rich reservoir of colloquial language, resurrecting forgotten terms and inventing new ones, thereby enriching the tapestry of their literary expression. This holds true for Georgia as well.

Zurab Kukhianidze, hailing from Kutaisi, emerges as a fascinating creator whose poetic language resonates across different generations and tastes, thus piquing the keen interest of researchers.

This paper aims to delve into the role of dialectical elements in Zurab Kukhianidze's poetic universe, particularly focusing on Imerisms. These linguistic elements not only infuse a natural cadence into the narrative, evoking the ethnic hues of his native region and portraying local realities with profound artistic effect, but they also serve as windows into the writer's innermost thoughts and emotions. As poet Otar Mamforia beautifully reflects, „His poems are akin to paths of the soul, where through their protective verses, one can hear the echoes of Georgian soil.“

Within Zurab Kukhianidze's poetry, a significant role is bestowed upon angular speech, predominantly through Imerisms. This emphasis is unsurprising given that the essence of his poetry is deeply rooted in his love for the land of his birth and upbringing — Imereti. As he muses in conversation with an Imeretian peasant, „There is one 'Ime'!... But which one? 'I'm here.“ Hence, Imerisms organically permeate his work, ensuring lexical diversity and authentically capturing the dialectical essence of this distinctive region.

Keywords: Zurab Kukhianidze's work, Imerisms, dialect vocabulary's.

ზურაბ კუხიანიძე უმთავრესად ქართული პოეტური ტრადიციების მიმდევარია. მის შემოქმედებაში ნათლად ჩანს მშობლიური კუთხის სილამაზე, ლექსთა პწკარებში მეტაფორებად ლაღად ჩაწნული, რაც ამდიდრებს მწერლის ენას, ხელს უწყობს ფრაზების მნიშვნელობის უკეთ გააზრებასა და შემოქმედებითი შესაძლებლობების განვითარებას. თუმცა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, პოეტის შემოქმედებაში უხვადაა გამოყენებული დიალექტიზმები. დასტურად რამდენიმე მაგალითს დავასახელებთ, უპირველესად ამონარიდს ლექსიდან „ავტობიოგრაფია“:

„იმერეთის ტყემლებია,
ჩემში თუკი ანთია,
მადლობა ღმერთს, ჩემთვის ბევრჯერ
თეთრად უკიანთიათ“ (კუხიანიძე 2013: 8).

პოეტმა ლექსში შეგნებულად აუარა გვერდი ჩვეულებრივ ლიტერატურულ, მაგრამ პოეზიისთვის ერთგვარად გაცვეთილ სიტყვას უელვარიან და იმერული ელფერის გასაძლიერებლად მის ნაცვლად გამოიყენა დიალექტური უკიანთიათ, რამაც სხვა ლაზათი შემატა პოეტურ სტრიქონებს. კიანთი იმერულად ძლიერ ნათებას, ელვარებას ნიშნავს. კიანთობს (კუთხური – იმერ., გურ.) – კიანთი გააქვს (ქეგლ 1955), ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს უკუნში ანთია (უკიანთია) და ძლიერ კაშკაშებს.

ძალიან საინტერესოა მურმან ლებანიძისადმი მიძღვნილი ლექსი, რომელსაც თავის დროზე ბევრმა კრიტიკოსმა მიაქცია ყურადღება.

„უყ მიწაზე
ხარის ქედით
გააქვს თავის სვრელი...
თმა –
თეთნულდმა თუ აჩუქა
თოვლისფერი ქუდი.
ხმა -
თითქოსდა ჭურისთავზე
ხაპით ღვინოს სცლიდეს...
და თითები –
ფიჩხის კონა,
იმნაირად უთრთის,
თითქოს ძუის წვრილ მახიდან
გულწითელას ხსნიდეს“ (იქვე: 40).

ავტორმა ცნობილი ქართველი პოეტის პორტრეტი მეტაფორულად – შთამბეჭდავი სახეებით შექმნა. ცხადია, ამგვარი სტრიქონების ჩამოძერწვას ნიჭთან ერთად უდიდესი სიყვარულიც სჭირდება და მწერალიც სავსეა სიყვარულითა და სულიერებით.

ზურაბ კუხიანიძე, პროფესორ ავთანდილ ნიკოლეიშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ახერხებს „პოეტურ სახეში ერთმანეთს შეურწყას აზრობრივი მიზანსწრაფვა და განცდის ემოციური ეფექტი“ (ნიკოლეიშვილი 1979: 139). მისი პოეტური სახეები ხიბლავს მკითხველს და დიდ სიამოვნებას ანიჭებს მას.

თხზულების პროეტური სახეების შექმნაში გარკვეულ როლს თამაშობს დიალექტური ლექსიკა – იმერიზმები, თუმცა ეს სიტყვები მეზობელ გურიაშიც აქტიურად გამოიყენება. ესენია:

უყი (გურ., იმერ.) – მიწა, ყამირი, დიდხანს დასვენებული, დაუმუშავებელი მიწა (დლონტი 1984).

უყის გატეხვა (ქვ. იმერ.) – ყამირის გატეხვა, უხნავი ადგილის დამუშავება.

ჭური (გურ., იმერ., აჭარ.), ანუ ქვევრი (იქვე).

ხაპი (იმერ., რაჭ.) – ჯოხზე დამაგრებული ფართოპირიანი ხრიკის მსგავსი ხელსაწყო ღვინის ამოსაღებად. იგივეა, რაც გოგრა, კვახი, მწარე ხაპი ან ორშიმო (იმერ.) – ჭურიდან ღვინის ამოსაღები ჭურჭელი, რომელსაც მწარე კვახისგან აკეთებენ (იქვე).

„ვინც ეწვევა ჩემი ზოსლის ლაფაროს,

ვინც მახსენებს ალალ სიტყვის ღაღანით –

ღმერთმა თავის კალთა გადააფაროს,

რომ საფლავზე დამიგუდონ არღანი“ (კუხიანიძე 2013: 88).

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, ლაფარო, ლაფარე, ლაფარა ადგილია შენობის ირგვლივ, რომელსაც სახურავის გამოშვებული ნაწილი ფარავს. ეს კუთხური სიტყვა გამოიყენება სამეგრელოში, იმერეთსა და გურიაში (ქეგლ 1986).

პროფესორ ალექსანდრე დლონტის მიერ შედგენილ „ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონაში“ სამივე სიტყვა ცალ-ცალკეა ახსნილი:

ლაფარა (ზ. იმერეთი) – ლაფერი – ფქვილის ამოსაღები ალაოდან წისქვილში.

ლაფარე (იმერული) – სახლის გვერდზე გადმოხურული კედლის სიმშრალის დასაცავად.

ლაფარო (გურ. ლეჩხ.) – მანძილი საწვეთელსა და კედელს შორის (დლონტი 1984).

ალბათ, ეს სიტყვა უფრო ზანიზმია, ვიდრე – გურული და იმერული.

„ზოგი ძუნწია,

ზოგი ლოთია,

ზოგი ბრიყვი და ობროდია“ (კუხიანიძე 1994: 80).

ობროდი, ალ. დლონტის ლექსიკონის მიხედვით, ზემოიმერული და ლეჩხუმური სიტყვაა, რომელიც უცნაურს, ახირებულს, ჩერჩეტს, ლენჩს ნიშნავს.

ალექსანდრე ნეიმანის (ნეიმანი 1978), ალექსანდრე ელერდაშვილისა (ელერდაშვილი 2006) და ილია ჭყონიას (ჭყონია 1910) ლექსიკონების მიხედვითაც, ობროდი უცნარი, უჭკუო და ჩერჩეტია.

როგორც დიალექტოლოგი ბ. ჯორბენაძე წერს, „ეროვნული ენა ის ბალავარია, რომლის მიხედვითაც მწერალი თავისეულ ენობრივ სამყაროს ქმნის. მწერლის მიზანია, ხორცი შეასხას მხატვრულ სახეს, შექმნას შესაბამისი განწყობა, კოლორიტი და მას სრული უფლება აქვს, ამ მიზნით გამოიყენოს ენის ნებისმიერი შესაძლებლობა“ (ჯორბენაძე 1989: 213).

ზურაბ კუხიანიძე იმერულ დიალექტონ ერთად სხვა კილოთა მონაცემებსაც იყენებს. არც ეს არის შემთხვევითი, რადგან ისეთი

დიალექტი არ არსებობს, სხვა კილოებთან რომ არ იყოს დაკავშირებული ან არ განიცდიდეს მათს გავლენას, ამიტომაც მეგრულ-გურული სიტყვები აქტიურად გამოიყენება პოეტის შემოქმედებაში და ეს მისი პოეზიის ერთ-ერთი სტილური თავისებურებაა – ამა თუ იმ კუთხის კოლორიტის შექმნის ფუნქცია აკისრია.

„რაც არ უნდა მომიწამლონ წამები,
შენი ცისკრით შემოშრება ცრემლები,
მარტში თეთრი საქორწილო კაბებით
ტკარცალობენ შენი ცეტი ატმები“ (კუხიანიძე 1982: 158-159).

ტკარცალი – მაღალი, მკვეთრი ხმით სიცილი, კისკისი, ტკრციალი (ქეგლ 1986), რაც, ვფიქრობთ, იმერულ დიალექტში მეგრულიდან უნდა იყოს შემოსული. მეგრულშიც ტკარცალი სწორედ ხმამაღლა სიცილს ნიშნავს.

„მწვანე ბალახი ამოვიდა მერე კიბეზე,
რომლის მორყეულ საფეხურებზე
დასარსალებენ მწვანე ხვლიკები“ (კუხიანიძე 1994: 192).

უპატრონოდ დარჩენილი სახლის გულისამაჩუყებელ სურათს ხატავს ავტორი მეტაფორულად კიბეზე ამოსული მწვანე ბალახითა და მორყეულ საფეხურებზე ხვლიკების სარსალით. დასარსალებენ არის ნაწარმოები მეგრული სიტყვიდან სარსალი, რაც ენის, უფრო გველის ენის სწრაფ მოძრაობას ნიშნავს. მას გადატანითი მნიშვნელობაც აქვს – ყბედობა, ლაქლაქი, ენატანობა (ქეგლ 1986).

„ვიღაცა მღერის გაბმულად გზაზე:

„ია-უაო, ია-უაო“,

მე კი ვაგრძელებ სიმღერას ასე:

„თოვლი წავა და ია მუაო!“ (კუხიანიძე 1994: 135).

მუა გურული ფორმაა, გულისხმობს – მოვაო.

მსგავსი დიალექტიზმები სხვადასხვა კილოდან ქუთაისელი პოეტის შემოქმედებაში მრავლადაა.

ზემოთაც აღინიშნა, რომ მწერლები თავიანთ თხზულებებში მივიწყებულ სიტყვებს აცოცხლებენ. ამ მხრივ არც ზურაბ კუხიანიძის შემოქმედებაა გამონაკლისი:

„უხილაგი სილამაზე,

რასაც ვეძებ ფრთაგაშლით –

სადღაც საქართველოშია,

კალმახების დარანში“ (კუხიანიძე 2013: 46).

დარანი არის გამოქვაბული კლდეში ან მიწაში, ან თევზის სამალავი (ბოლათი, ჯილე), (ქეგლ 1986).

ენის ლექსიკური ფონდის გამდიდრების ერთ-ერთი გზაა სახელებისგან მოქმედების გამომხატველი სიტყვების წარმოება. ეს პროცესი იმით არის საინტერესო, რომ მკითხველი აქ გრძნობს ემოციური ზემოქმედების ძალას და სრულიად განსხვავებულად აღიქვამს მწერლის ნააზრევს, რადგან იმ ერთი სიტყვით, ფაქტობრივად, მთელი გამონათქვამია წარმოდგენილი.

„ცაო, ცაო, ნათელო,
ეს დღე შენი მზის არი;
ლამით ციციანათელო
და ლურჯ სიზმრებს გვიგზავნი“ (კუხიანიძე 2013: 33).

„მომწონს კაცი,

როცა დღიურ

ყანას გაამოროდებს (იქვე: 8).

მოროდი (კუთხ., იმერ.) – სიმინდის მეორედ გათოხნა (ქეგლ 1986).

„ოცდაექვსის როცა გავხდი,

გული გავიაბედე“ (კუხიანიძე 2013: 8).

ახედი – საგანგებოდ დამუშავებული ხის (უმთავრესად წიფლის) სოკო. უძველესი დროიდანვე იყენებდნენ ცეცხლის დასანთებად. ტალ-კვესის ნაპერწკლით ადვილად ინთება. იწვის უალოდ (ქეგლ 1986). ავტორის გულიც ქვეყნისა და ერის სიყვარულით იწვის და ანათებს.

სახელებისგან ზმნათა წარმოსაქმნელად იმერულ მეტყველებაში ხშირად გამოიყენება უცხოური ლექსიკა, სიტყვაწარმოების წესების შესაბამისად, მათს ფუძეებზე დართული ქართული აფიქსებით. უცხო ძირზე ქართული მაწარმოებლების დამატების ტრადიციის ნიმუშია ზურაბ კუხიანიძის ლექს „ქუთაისში“ გამოყენებული სიტყვა აკინობ, რომლითაც ავტორმა ეფექტური ფორმა მოძებნა აზრის უფრო ზუსტად გამოსახატავად. ნათლად თქვა სათქმელი:

ქალაქებში, რა ვქნათ, რომ ვერ ბელადობ,

მველებურად ღიღინებ და აკინობ...

ნეტავი მას, ვინაც რამე შეგმატოს,

და ვაი მას, ვინაც გული გატკინოს!“ (კუხიანიძე 1982: 158-159).

აკინი სახალხო მგოსანია, მომღერალ-იმპროვიზატორი ყაზახეთსა და ყირგიზეთში. იგი თავად თხზავდა ლექსებს, უწყობდა ჰანგს და ამღერებდა დომბრაზე (ყაზახური ხალხური გრძელყელიანი ორსიმინი (არის სამსიმინი) საკრავი, ქართული ფანდურის მსგავსი); ამხელდა ცხოვრების ნაკლოვან მხარეებს, უმღეროდა ხალხის საყვარელ გმირებს (ქსე 1975: 250).

ყოფილ საბჭოეთში აკინი გახლდათ სულეიმან სტალსკი (ნამდვილი გვარი ჰასანბეკოვი) – ლეზგი პოეტი, ლეზგიური პოეზიის ფუძემდებელი, დაღესტნის სახალხო მგოსანი, ლენინის ორდენოსანი; დაიბადა აულ აშაგა-სტალში (აქედან ფსევდონიმი სტალსკი).

მწერლის მიერ ნაწარმოებ ლექსებში აკინ-ობ ნათლად ჩანს უცხო სიტყვის გაქართულების, მისთვის ქართული შინაარსის მინიჭების ტრადიციის მოდური გამოძახილი. ამაში თითქოს განსაკუთრებული არაფერია, მაგრამ, როგორც პროფესორი თემურ ჯაგოდნიშვილი ერთ-ერთ ნაშრომში შენიშნავს, „საოცარი აქ სხვაა – კერძოდ, ჩვენი ენის შინაგანი მზაობა და ღიაობა უცხო სიტყვათა სამასპინძლოდ და მათთვის კარის გაღების ინერციის ძალა (როგორც ქართველი კაცი – მასპინძელი) – ეს ძალა იმდენად დიდია, რომ რუსიზმები წიგნიერ ენაშიც იკაფავენ გზას“ (ჯაგოდნიშვილი 2016: 421).

ქართული ენა გრამატიკული სტრუქტურით ძალიან ძლიერია და ნეოლოგიზაციის პროცესში უცხო წარმომავლობის სიტყვებს ქართული ენის გრამატიკის წესებს უქვემდებარებს.

ზურაბ კუხიანიძის შემოქმედებაზე დაკვირვებამ აჩვენა, რომ მის პოეზიაში აქტიურადაა გამოყენებული არაბიზმები, სპარსიზმები, თურქიზმები, რუსიციზმები, რომლებიც ქართულ ენაში, მით უმეტეს - იმერულ დიალექტში არის დამკვიდრებული და ჩვეულებრივ სასაუბრო ენაში გამოიყენება. ეს არის ზემოაღნიშნული ქვეყნების დასავლეთ საქართველოზე გავლენის მაჩვენებელი, უფრო სემანტიკის გამოსავლენად.

„ოცნებებს ვლოკავ, როგორც ქვამარილს,
წყურვილისაგან ყელი მიშრება,
წელზე მარტყია ღვლერჭის ქამარი,
გულს სითბო აღარ ეზარნიშება“ (კუხიანიძე 1994: 83).

აღ. ღლონტის ლექსიკონის მიხედვით (ღლონტი 1984: 588) ღვლერჭი რაჭულია, ხოლო ღვლეჭი - ქვემომერული, ლეჩხუმური, ქიზიყური და დაგრებილ წნელს აღნიშნავს. ღულარჭნილი - ღვლარჭნილი - მიგრებილ-მოგრებილი (გაჩეჩილაძე 1976: 143). ღვლერჭი (ღვლენჭი) დაგრებილი წნელია, საბას მიხედვითაც ღულერჭი წნელია (ორბელიანი 1993: 259),

სპარსული ზარნიში ლითონის ნივთებზე ამოჭრილი სხვადასხვა სახეა, ოქროთი ან ვერცხლით ამოვსებული. ქართულ ყალიბში მოქცეული ეს სპარსული სიტყვა ნათლად ესადაგება პოეტის სულიერ მდგომარეობას.

„ვერ შეეგუა ქესატად ყოფას
და ზოგჯერ მთვარეს უყეფდა ცაში“ (კუხიანიძე 1994: 191).

არაბული ქესატი უფულო ადამიანია, სასაუბრო ენაში ქესატად ნიშნავს - უფულოდ (ქეგლ 1986).

„მერე,
ვით მზეზე აგდია ძაღლი
და ყარაულობს ფხიზლად ალაჩოლს“ (კუხიანიძე 1982: 190).

თურქული ალაჩოყი დროებით გამართული სადგომია [ნაზდისა, ხისა] - კარავი (ქეგლ 1986).

პატრიოტული სულისკვეთებითაა გამსჭვალული ლექსი „მამაო“. სამშობლოს ბედით შეძრული პოეტი აშკარად გრძნობს მის მაჯისცემას:

ყომრალ ღრუბელთა ჯანლი დაიდრა...
თუ ჩემი რწმენა არ არს ამაო,
თუ არ ამზადებს ეშმა აწწუხებს -
ჩემს საქართველოს, მითხარ, მამაო,
ხანდახან გული რატომ აწწუხებს“ (კუხიანიძე 2013: 41).

ამ ნაწყვეტში თურქული სიტყვა ყომრალი (თურქ. ყომრალ; მუქი ნაცრისფერი; საბას მიხედვით - „ლეგა“, ქეგლ 1986) და ქართული აწწუხი (წვეტიანი ისარი) ნათლად გვიჩვენებს თავის ქვეყანაზე უზომოდ შეყვარებული მწერლის გულისტკივილს. მართებულად ბრძანებს პოეტი მიხეილ ქვლივიძე: „მე მიყვარს ზურაბ კუხიანიძის ლექსები, პირველ ყოვლისა, იმიტომ, რომ მათში მის პიროვნებას - მთელი ქვეყნის, მთელი კაცობრიობის ბედ-იღბალზე ჩაფიქრებულ კაცს ვხედავ!“ (კუხიანიძე 2013: 3).

პატრიოტი მწერალია ზურაბ კუხიანიძე. მისი პოეტური სამყარო ფრიად საინტერესო, ერთობ ამაღლებელი და იშვიათი ფენომენია. მგოსნის ლალ და მადლიან სტრიქონებში ნებისმიერი ადამიანი იპოვის მისთვის მნიშვნელოვანსა და სასიამოვნოს. მის პოეზიაში გამოყენებული დიალექტური ფორმები – იმერიზმები მშობლიური კუთხის კოლორიტს ქმნის და მკითხველის გულსა თუ გონებას ერთნაირად იპყრობს.

გამოყენებული ლიტერატურა

გაჩეჩილაძე 1976: გაჩეჩილაძე პ., იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა. თბილისი, 1976.

ელერდაშვილი 2006: ელერდაშვილი ა., უნივერსალური ენციკლოპედიური ლექსიკონი 3 ტომად, შეადგინა ალექსანდრე ელერდაშვილმა, I გამოცემა. თბილისი, 2006.

კუხიანიძე 1977: კუხიანიძე ზ., როცა სისხლი ლაპარაკობს. თბილისი, 1977.

კუხიანიძე 1982: კუხიანიძე ზ., ერთტომეული. თბილისი, 1982.

კუხიანიძე 1994: კუხიანიძე ზ., საით, გულო (ლექსები, ზალადები, პოემები). ქუთაისი, 1994.

კუხიანიძე 2013: კუხიანიძე ზ., ასი ლექსი. შემდგენელი ქეთევან კუხიანიძე. თბილისი, 2013.

ნეიმანი 1978: ნეიმანი ა., ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი, მე-3 გამოცემა. თბილისი, 1978.

ნიკოლეიშვილი 1979: ნიკოლეიშვილი ა., ნედლი სტრიქონების სურნელი, „განთიადი“, საქართველოს მწერალთა კავშირისა და ქუთაისის განყოფილების ლიტერატურული ალმანახი, №4. ქუთაისი, 1979.

ორბელიანი 1993: ორბელიანი ს.-ს., ქართული ლექსიკონი, ტ. II, ავტორგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, თბილისი, 1993.

ქეგლ 1986: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, რედაქტორი არნ. ჩიქობავა, თბილისი, 1986.

ქეგლ 1955: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტომი IV. თბილისი, 1955.

ქსე 1975: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. I, თბილისი, 1975.

დლონტი 1984: ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შემდგენელი ალ. დლონტი, მეორე გამოცემა. თბილისი, 1984.

ჯაგოდნიშვილი 2016: ჯაგოდნიშვილი თ., ისევ სუნთქავენ ქართულ ოცნებით მესხეთის მთებზე დიდი ტაძრები. თბილისი, 2016.

ჯორბენაძე 1989: ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I. თბილისი, 1989;

ჭყონია 1910: ჭყონია ი., სიტყვის კონა, სულხან-საბა ორბელიანისა და დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში გამოტოვებული სიტყვები. Грузинский глосарій. С-ПЕТЕРБУРГЪ типографія императорской академіи наукъ, 1910.